

ËL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

Nr 24

dla lenga piemuntèisa

Avril 2012

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

L'urìgin dël piemuntèis

N'amis a l'ha cunsijane 'd parlé dla storia lenghística e literaria dël piemuntèis da so debüt ai nossi dì. Dait ch'as trata 'd n'argument pitost lung e angarbujà ch'a sarìa mutubin malfé presenté ant le quat pàgine d'ès buletin, sta vira i cuminsruma a dèscure dl'urìgin ëd nossa lenga e dij prim ducument ëscrit e peui, s'a piasrà e i l'avruma 'l temp, i cuntinueruma 'l dèscurs ant ij nümer ch'a vniran dapress.

Ma prima 'd fé son i pensuma ch'a sarìa bin parlé dël nom Piemunt che, an passà, a l'ha mai curèspundü al teritori ch'a arpresenta ancheuj e an prinsipi as arferìa gnanca a në stat ünic. La prima atestassium d'ès nom a armunta a la fin dël sécul XII e an géner as arferìa mac a le tère ch'a j'eru ai pé dj'Alp. Quasi tüta l'auta part dël Piemunt d'ancheuj a l'era cunsiderà Lum-bardìa. E son a l'é dürà 'n bel pess perché, an-cura dël 1521, an sùe cumedie, l'Aliun a scriv: *El fa ancour si bon vive a nast / com a gnun leu de lombardia*. E peui, an n'auta cumedia presen-tand ën pèrsunagi a scriv: *Jan peyrorer per soa bonta ven de Pemont* e quand ch'a-j ciamu a 's Jan: *Dont e tu?*, a rëspund: *Da la val de luserna*.

Për lon ch'a rësguarda la lenga as peul dì lon ch'as dis për për tüte j'aute parlà rumanze. Valadì che, dop la fin ëd l'imper ruman, la lenga latin-a parlà ant ij vaire paìs cunquistà da Ruma, as é mudificasse poc a poc. So léssic a l'é stait anfluensà dal sustrà, valadì da la lenga ch'as parlava prima 'd fé part ëd l'imper ruman, e peui co mudificà dal cuntat cun le pu-pulassium avzin-e.

An poche parole ij raport cun d'aute lenghe a l'han favurì 'l dèslüp ëd le parlà rumanze. Ël latin a l'era sempe menu capì da la gent e parèj già dël temp ëd Carlomagno, dl'813, ij vèscu present al cunsili 'd Tours a l'han stabilì che ij prèive a duvìu fé sùe priche ant la lenga vulgar,

valadì ant la lenga parlà da la gent nen istrüa, an meud che tüti a pudèssu capì. E an pràtica, seguenda l'esempi 'd San Güstin ch'a custümava dì: *melius est nos reprehendant gram-matici quam non intelligent populi*, cust a l'é stait n'arcunussiment dla parlà vulgar da part ëd la Cesa.

Se an Fransa ël prim ducument ëscrit ant la parlà vulgar a sun ij *Famus Sarament dè Strasburg* (842). An Italia, sentr ëd la sivilisassium rumana, për vèdde 'n test ch'as peussa sicuramente definì an lenga popular, a tuca speté 'l Plàcit cassinèis del 960.

A parte da l'800 an Fransa a s-ciodu d'è parlà, ciamà dal meud d'affirmé: *oïl* cula dël nord e *d'oc* cula dël süd. A la grossa la frontera lenghística tra ste d'è parlà a passava da La Rochelle, Limoges, Clermont Ferrand, Lyon e Grenoble.

Mentre an Italia la storia dla literatüra an lenga vulgar a cuminsa ant ël Dusent, ant ël nord ëd la Fransa la prudussium literaria as anandia già dël sécul IX cun ëd test religios cum la *Cantilène de Sainte Eulalie* e a cuntinua dël secul X cun na *Passion du Christ*, e na *Vie de Saint Léger* për rivé a le vaire *Chansons de gestes* an lenga d'oïl, dunt la pì famosa a l'é la *Chanson de Roland* del 1080.

Quasi ant l'istess temp ant le curt fèudaj dël süd ëd la Fransa a l'é dèslupasse la lirica cur-tèisa an lenga d'oc, ch'a l'ha anteressà co vaire rimadur italian, dunt la magiuransa a l'era arpresentà da 'd genuèis e da 'd lumbard. E ant ès cas, disend lumbard as antend co piemuntèis perchè che, cum as é pen-a arcurdà, la Lumbar-dìa d'antlura a rivava scasi fin ai pé dj'Alp.

Trames a sti trubadur « piemuntèis » a-i era Peire Guilhelm *de Luserna* ch'a l'avìa puetà a la curt ëd Salüsse e da j'Este (1221), Nicolet ëd Turin, ma a duvìa co essje 'd rimeur menu famus

cume *Cossezen*, ël prim dë sti rimadur, *Trufarel*, che forse a l'era uriginari dël sentr ch'a porta 's nom e co *Peire de la mula* ch'a l'era ativ prima dël 1185 e ch'a l'avìa trovà a le curt dël Munfrà e 'd Curtmija. Trames a sti truba-dur a-i era co 'd përsunagi dla nubiltà cume Manfredo I Lancia, marchèis ëd Bùsca, Oberto 'd Biandrate che suvens a uspitavu ëd truvié an sùe curt.

E che vaire dë sti trubadur a füssu genuèis o lumbard, uriginari dl'Italia nord ussidental, a duvrìa esse pì che nurnal, sùrtüt s'as pensa che 'l vulgar parlà dai resident dël vërsant ita-lian ëd j'Alp a duvìa nen esse tant divers dai parlé dle valade fransèise. An efet ste parlà ru-manze a duvìu avèj 'n midem sustrà sèltic, tant a l'é vèra che già ij Ruman a l'avìu ciamà ij teri-tori dëdsà dj'Alp *Gallia Cisalpina*. A part son, ant ës cas as duvìa co traté 'd lenghe an cuntat e dunc malgré serte diferense a duvìu avèj guernà na cumprensiun ressipruch. E a l'é nen pèr gnente che, ancur al prinsipi dël '300, passand an rassegna le vaire parlà dl'Italia pèr serne la lenga puética, Dante a l'ha dit bin ciar che cule 'd Türin e 'd Lissandria pudìu nen es-se piaite an cunsiderassiun pèrchè che ste tère a j'èru trop avzin-e ai cunfin ëd la Penìsula.

Vers la fin dël sécul XII, forse ant ën chiostren nen vaire luntan da le curt anté che ij truvé a cantavu ij so sunèt, ën muniu a deuv avèj scri-vù le vintedùe priche che ancheuj a ciamu ij Sermun sübalpin. Ultra che truvesse an na zo-na 'd lenghe an cuntat, ël munasté a duvìa uspité 'd rumé ch'a rivavu da j'àree lenghìsti-che cunfinant. An efet, bin s'a presentu già quasi tüte le régule fundamentaj ëd la gramàtica piemuntèisa, le vaire priche an lenga d'oe, e pi che tüt cule dla prima metà, a mustru la pressiu, pì che tüt lessical, ëd l'ancien français (lenga d'oïl) e dël vej pruensal (lenga d'oc).

La lenga dë ste priche, an particular le pri-me, a smun ëd carateristiche pitost furavìa e tra custe la dëstinsiun tra cas suget e cas regim, ch'a l'era tipica dle parlà ultramontan-e pen-a mensiunà. Però a tuca co arcurdé che le desi-nense dla lenga d'oe a j'èru diverse da j'aute.

Co se bun-a part dël léssic dë sti sermun as artreuva ancur ant le parlà pedemontan-e muderne, i l'uma ciamà sùa lenga: *lenga d'oe* dal meud d'afèrmé, cum as fasìa antlura, e son co pèr arcurdé che, tüt essend avzin-a a cule d'oc e d'oïl, sta parlà l'avìa na sùa identità bin marcà. D'auta part a sarìa staita na gran gava-da ciamela piemuntèisa, pèrchè che, miracu dël sécul XII, ël termu Piemunt as arferìa mac a 'n bindel ëd tèra ch'as trovava ai pe dj'Alp.

S'an ciamèissu anté ch'a sun èstait ëscrit ij Sermun subalpin, senza stüdieje tant ansima, i dirìu ant ël Munasté 'd Santa Maria 'd Pina-reul, pèrchè ch'as trovava an na pusiissiun stratéga rëspect a le trè lenghe cunsiderà. Difati nen mac a l'era 'n punt fundamental pèr ij cuntat tra la Fransa e 'l Piemunt, alura ciamà Lumbardia, ma as trovava a pochi kilometer da Lüserna e da La Tur e da d'autri sentr dunt la parlà a l'era avzin-a a cule ussitaneche.

Ij document an vej piemuntèis a sun pitost rair e tra custi a tuca sens'aut arcurdé ij *Sarament ëd la Cumpania ëd San Giors ëd Chér* dël 1321, ch'a l'han co 'l gran mérit d'esse datà e lucalisà. As trata dël test an lenga popular, cumpagnà da la versiun uriginal an latin, che ij sociu dla cumpanìa a duvìu sutsigné.

Bin che ij *Sarament* a tratu d'argument d'autüt divers da cuj dij *Sermun Sübalpin*, a tuca di che 'l cunfrunt ëd la lenga dij duj document a l'é mutubin antessant pèrchè che, malgré le diferense, ij dui test a presentu vaire punt an cumün, e son tant pèr lon ch'a rësguarda la gramàtica, ël léssic e co la grafia. Pèr esempi ij pèrnom vèrbaj, dunt la presensa as pudìa già antüi an lenga d'oe, ant ij *Sarament* a sun bin ciar. Co 'l sistema verbal a l'é praticament l'istess bin se la grafia a l'é diferenta, ch'as pensa a *fatza* e *facia*, *volen* e *voren* (*fassa* e *veulu*).

A pruposit ëd la grafia a tuca arcurdé che co ant ij *Sarament* ël digrama *ch* a peul marché 'l sun velar dla C dnans a le vucaj *a*, *o* e *u* (*chassa*, *falchastr*, *alchoign*, *alchun*), grafia ch'as trovava co ant lenga d'oe e as truvrà sempe 'd menu ant jë scrit dij secuj seguent. Parlanda 'd grafia a tuca arcurdé che j'ussilassiun a j'èru nen 'n

fait furavia ant ij manuscrit antic e 'd cas cume cuj marcà sù dapress an giùtu a capì l'echivalensa ëd serti sègn. Për esempi ij digrama dij Sarament ëd Chér dël 1321 marcà sù dapress: *j re-zior, gle recior, y recioir, y rezior e y reziogl* an disu che *gl* a duvìa suné cume na sempia *i*.

N'aut document che për vaire agn a l'é stait cunsiderà dël sécul XIII, ma che adess ij filolog a cunsideru dël prinsipi dël sécul XIV a l'é l'enigmàtic *Dit dël Rè e dla Regin-a* ch'a cunten co 'd preghiere e 'd proverbi. Vist che ant ës manuscrit as treuva suvens ël nom ëd Columba de Vinchio, an géner ës fra duminican a l'é cunsiderà 'l redatur o 'l trascritur d'ës test.

Dël '400 a sun rivane 'd document an vers e an prosa. Trames ai prim a-i é la Cansun për la preüsa 'd Pancalé, ch'as arferiss a l'ann 1410.

An vers a j'eru co ij test a caràter religios cume ij *Planctus Mariae*, ch'as arfan a la tradission dla scola umbra 'd Jacopne da Todi. Bin che la cumpusissiu d'oeuvre d'è stu géner a duvìa esse pitost cumün-a, a tuca d' ch'a sun rivane mac trè Lamentassiu: un-a 'd Türin, l'auta 'd Chér e la tersa 'd Versèj.

Dël '400, tant an Italia che an Fransa, as custümava co arpresenté 'd drama litürgic, che an Italia ilustravu d'è storie dël Vej Testament, mentre an Fransa бүtavu an sen-a la Passiu ëd Gesü Crist. An géner, ant le grosse sità cu-me Firenze e Paris, ij test d'è ste arpresentassiu sacre, ch'a arfletiu na visiu pupular dël cristianesim, a j'eru scrit da 'd litrà, ëd pueta e 'd müsicista 'd prima forsa, mentre j'atur a j'eru suvens ëd sitadin cumün. A tuca co d' che ste Passiu a pudü d'üre vaire di. Për esempi, vers ël 1450 la Passiu d'Arnoul Gréban a cuntava 35000 vers, a бүtava an sen-a 224 p'ersunagi e a d'ürava quat di. La Passiu p'ì lunga a l'é però staita cula 'd Jean Michel, arpresentà dël 1486 à Angers, ch'a cuntava 65000 vers e a l'era d'ürà des di.

Bin che sta custüma d'è sacre rapresentsiu a duvìa esse cumün-a co an Piemunt, a tuca d' che l'ünic test ch'a l'é rivane dël '400, la Passiu ëd Revel, a l'é an lenga tuscan-a, co se spatarà da s'è e da là as treuvu 'd vus piemun-

tèise s-cètte cume: *binda, pertuso, mostarda...*

A pruposit ëd vus piemuntèise, a tuca d' che as na treuvu suvens ant ij test latin ëd l'épuca cume për esempi l'*anventari dël castel ëd Rivuli* o j'è statü 'd *Vilaneuva d'Ast*, andüa ch'as peudu nuté 'd termu pedemuntan ës-cet o latinisà cume: *botallos, bouc, crota, tupinos...* e *altinus, arancare, ayra, bealeria, biava, crosus, lobia...*

Ma, almen për nui, ij document p'ì antersant ant la parlà piemuntèisa d'ës sécul a sun *Juridinament dij Dissiplinà e dj'Arcumandà 'd Druné*, e co *Le "Recomendaciones" dël Laudari 'd Salusse*, perchè ch'an eufru la pussibilità 'd cumparene la lenga cun cula dij test piemuntèis pressedent, p'ì che tüt cun cuj an lenga d'oé. E malgré le variant e j'ussilassiu gràfiche, da sta cumparassiu as peul dedüe che ij vaire test esaminà a aparten-u a na midema lenga. E son as peul vèdde tant da la grafia, che dal léssic e da le strutüre gramaticaj.

Cunsiderand peui che Druné e Salusse a sun ëd sentr dunt la lenga a l'era anfluensà dal pruensal, che ancheuj a l'é ancur parlà an chèiche valade dla pruvinsa 'd Cuni, i pensuma che ste curëspundense a s'ü ancur p'ì significative perchè che, ultra esse al cunfin lenghistic tra le parlà transalpin-e e cule cisalpin-e, ij sentr pen-asità a sun pitost avzin a Pinareul, che ai temp ëd la redassiu dij Sermun a duvìa truvesse an cuntat cun le lenghe d'oc e d'oil. E propi për son i l'aviü iputisà che ij Sermun sübalpin a duvü esse stait ëscrit a Pinareul, ch'as treuva giust a l'è sbuc d'è valade ch'a culegu l'Italia e le regiun fransèise anté che la gent a duvrava ste d'è parlà.

Dunc cuminsand da la grafia a l'é belfé nuté che ant ij test dël '400 as treuvu ancora vaire ussilassiu ch'a caraterisavu ij test an lenga d'oé. Ch'a pensa pr'è esempi a: *ancora e anchora, giesa, gesia, giesia, a zascun e zashun, cascun e caschun.*

Ma dacant a sti fenomen, as na treuvu d'anti ch'an dimustru 'n prugress ëd la grafia. Ch'as pensa che, ant ij test dël '400, ij curëspudent ëd *travail* e *conseil* dla lenga d'oé a sun nutà *travagl* e *conseggl*. An sustansa an fin ëd parola *il* e *gl* a j'eru dui alograf ëd la muderna *j*.

E stu cambi a l'ha purtà n'auta inuassiu an la grafia dij test ëd Salusse e Druné, perché 'd termu dla lenga d'oe cume *meillor, moiller* e *saillir* a sun nutà *meglor, mogler* e *saglir*. Sempe a pruposit ëd la *i* a tuca di ch'a spariss co da trigrama *ign* për marché 'l sun palatal an ëd termu cume *seignor* e *compaignia*, che dël '400 a sun apunto nutà *seignor* e *compaignia*.

A pruposit ëd la *i* a tuca arcurdé che ant ij test dël '400 la L dël trigrama latin *pla, ple...* a l'era vucalisasse an *i*. Difati ij test ëd Druné e 'd Salusse a presentu ëd furme cume *piane, piene...* ma an lenga d'oe as trovava *planament, plene*.

Co për lon ch'a rësguarda la gramàtica a l'é propi nen malfé dimostré che sti test, ch'a sun èstait redat an brùa dj'Alp, a fungu ant ij midem prinsipi. Piuma për esempi la furmas-siu dël plüral dij nom. Mentre le lenghe transalpin-e a guernu la S dl'acusativ latin, ij test cunsiderà as basu an sël numinativ e parèj ij nom feminin an –a a dventu pluraj cambiand la a an –e (*anima – anime*) e ij masculin a duvriù finì an –i, che però sùvens a droca. E antlura, ël plüral dij nom masculin e feminin che al singular a finissu an cunsunant a l'é marcà da l'articul o da n'aut determinant ch'a-j cumpa-gna: *altr sacrament, artri sacrament*.

Ant ij test ëd Druné e 'd Salusse a-i é co d'esempi 'd plüraj pruletic, nurmaj an lenga d'oe (*quail, boin, beil*), ch'as pensa a *tuit, alcuin..., fregl, capitogl, quagl... boen, maen, oracioen...*

An géner la *i* dël plüral masculin as guerna dop le parole ch'a finissu cun na vucal tonica: *peccà/peccay, ...fray, ...recomanday* e co stu cum-purtament a l'era nural an lenga d'oe.

Passand a d'ate cunsiderassiun an èsmija interessant segnalé che l'anfinì dij verb ëd la prima coniugassiun dël test A dj'*Urdinament* ëd Druné a seurt an –ar, mentre ant ël test B as na treuva na desen-a ch'a finissu an –er. An lenga d'oe a capitava 'l cuntrari, perché che la magiuransa dj'anfinì dè sti verb a surtià an –er, men-

tre mac na desen-a a finìu an –ar e son a l'ha dait urìgin a vaire dèscüssiu, perché che la desinensa –ar a l'era tipica dla parlà pruensal.

Se adess i duvèssu arpurte j'unità lessicaj cumün-e ai *Sermun subalpin* e ai test ëd Salusse e 'd Druné, i sarìu pitost ambarassà perché ch'a sun tante che a mensiuneje tüte, forse, a bastrìa nen 'n buletin antreg. Antlura sì dapress as na presenta mac duntre ch'a sun pì furavià.

Trames a custe i arcurduma *granda, vera(i)sa, tala*, metaplasm ch'a sun passà a j'agetiv ëd la prima classe; *doy/doi* e *doe*, numeraj ch'a l'han guernà d'ue furme distinte, ün-a për ël masculin e l'auta për ël feminin; j'agetiv numeraj urdinaj *quatorzen, quinzen, desisetè, desiotè* ch'a arcordu le desinense an –en ëd *seten, desen, deseoitèn* tipiche dla lenga d'oe.

Tra j'esempi interessant a tuca co arcordé 'd vus cume *vestimenta* che an latin a l'era 'n nom nèutr plural, mentre ant ij test cunsiderà a l'é diventà 'n nom feminin singular, tant a l'é vèra ch'a presenta 'l plüral *vestimente*. Co *opera* ch'as treuva ant j'*Urdinament dij dissiplinà* a l'é passà dal nèutr plüral al feminin singular e ant le *Recomendaciones* a presenta 'l plüral *overe*, anté che la P a passa a V, cum an lenga d'oe, ch'an èsmun però *ovra* e *ovre*.

Tant për dé n'idea dël lèssic cumün i-i giuntuma ancora duntre aute vus cume: *tut, tuta, tuit, tuti* e *tute*; *mesm*; ij verb: *dever, ieuner, preer, poer, toller, varder*; ij nom: *aitori* (it. aiuto), *cor* (cuore), *ieuni* (digiuno), *lo* (luogo), *los* (lode), *luxu-ria*, *Pascha* (Pasqua), *mester* (mestiere), *odi* (odio), *povol* (popolo), *recordament* (memoria), *rey* (re), *sepultura, testament*; j'averb *i* (ci), *unt* (dove), *ni* (né), *aisi, eisi* (così), *ben, nient* (affatto), *desore* (di sopra), *la* (là), *quant* (quando).

Lon ch'i l'uma arpurte a prupòsit ëd l'avzinansa dla lenga dij *Sermun sübalpin* e cule dj'*Urdinament dij dissiplinà* e *dij racumandà* 'd Druné e 'd *Le Recomendaciones ëd Salusse* a duvrià furtì che malgré le diferense, le parlà cunsiderà a sun istesse, val a d' pedemuntan-e.

A Tüürin ös buletin a l'é dait an umagi ai client dël pastificio Giustetto, Via Santa Teresa 19, ang. Via S..Fsc
d'Assisi

Èl temp a passa, passumlu bin